

แนวทางวิจัยชุมชนเชิงปฏิบัติเพื่อพัฒนาการผลิตและการตลาดแบบบูรณาการของพืชผัก ปลอดภัยสำหรับเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่ชนเมือง

ประทานทิพย์ กระจมล¹ กุศล ทองงาม¹ จตุรงค์ พวงมณี¹ และพฤษชัย ยิมมันตะศิริ²

บทคัดย่อ

เกษตรกรชนเมืองมีบทบาทด้านสิ่งแวดล้อมให้ความเป็นสีเขียวของเมือง และดูดซับวัสดุอินทรีย์เหลือใช้ของเมือง ระบบการผลิตพืชผักปลอดภัยเป็นทางเลือกหนึ่งของเกษตรกรรายย่อยที่จะผลิตอาหารและผลิตผลเกษตรที่ปลอดภัยให้กับชุมชนเมือง งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มเกษตรกรที่ต้องการจะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตพืชผักเชิงเดี่ยวที่พึ่งพิงสารเคมีมาเป็นระบบการผลิตพืชผักปลอดภัยโดยอิงหลักการเกษตรนิเวศน์ งานวิจัยชุมชนเชิงปฏิบัติเน้นการมีส่วนร่วมและการสร้างนวัตกรรมของเกษตรกรโดยการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง

การออกแบบระบบการผลิตซึ่งอิงหลักการนิเวศเกษตรซึ่งอาศัยการปลูกพืชผักหลายชนิดในเวลาเดียวกัน การทำกิจกรรมกลุ่มและเรียนรู้ร่วมกันได้ผสมผสานแนวทางโรงเรียนเกษตรกรและการศึกษางานในสถานีวิจัย กลุ่มเกษตรกรบ้านปิงน้อย อ.สารภี จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งร่วมทำงานวิจัยด้วยกันสามารถผลิตพืชผักปลอดภัยด้วยความมั่นใจภายใน 1 ปี การจัดตั้งตลาดชุมชนโดยคณะวิจัยได้เปิดโอกาสให้เกษตรกรพบผู้บริโภค สร้างความเข้าใจ เชื่อถือและเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน เกษตรกรได้พัฒนาทักษะการจัดการด้านตลาดนำไปสู่การวางแผนระบบการผลิตที่ให้ความสำคัญกับคุณภาพ ซึ่งภายใน 2 ปี หลังจากได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิต กลุ่มเกษตรกรได้ขยายกลุ่มและจัดตั้งเครือข่ายเกษตรกรปลอดภัยพร้อมทั้งจัดส่งพืชผักปลอดภัยสู่ห้างสรรพสินค้ารายใหญ่ในจังหวัดเชียงใหม่ แนวคิดและการปฏิบัติเชิงระบบเพื่อการผลิตและการตลาดแบบบูรณาการของพืชผักปลอดภัยได้นำเสนอต่อองค์การบริหารท้องถิ่นเพื่อทำแผนระบบอาหารท้องถิ่นอย่างยั่งยืน โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของทุกภาคส่วน

บทนำ

ระบบการผลิตพืชผักปลอดภัยซึ่งไม่ใช่สารเคมีควบคุมศัตรูพืชใดๆ ทั้งสิ้น ในเขตชนเมือง เป็นระบบการจัดการเกษตรให้เข้ากับการเติบโต ของเมืองเพื่อเป็นแหล่งอาหารปลอดภัยและมีคุณภาพที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ เป็นแหล่งสร้างงานและรายได้ เป็นแหล่งรองรับวัสดุอินทรีย์เหลือใช้ของเมือง และเพิ่มเติมความเป็นพื้นที่สีเขียวให้กับเมืองทำให้เมืองน่าอยู่

ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร (ศวพก.) ได้พัฒนาการผลิตในระบบเกษตรปลอดภัยมาตั้งแต่ปี 2538 โดยเน้นด้านการออกแบบการผลิต และได้ร่วมกับเกษตรกรในการพัฒนาการผลิตและการตลาดแบบมีส่วนร่วมมาตั้งแต่ปี 2544 โดยผ่านกระบวนการโรงเรียนเกษตรกร และการจัดการตลาดโดยวิธี ผู้ผลิตพบผู้บริโภค จนกระทั่งกลุ่มเกษตรกรรวมกลุ่มกันตั้งเป็น “เครือข่ายเกษตรกรปลอดภัยแม่ปิง” จากการจัดตั้งตลาดนัด “เกษตร

¹ ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ 50200

² ภาควิชาพืชไร่ และ ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ 50200

ปลอดภัย อาหารปลอดภัย” ขึ้นในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2547 ซึ่งทำให้เกิดการเรียนรู้ในด้านการจัดการตลาด การพัฒนาคุณภาพการผลิต และการพัฒนาการทำงานร่วมกันของเครือข่ายอย่างสม่ำเสมอ

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตที่พึ่งพิงสารเคมีควบคุมศัตรูพืชจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนค่านิยม ความคิด และเป้าหมายของเกษตรกร ทั้งนี้ได้อาศัยแนวทางวิจัยชุมชนเชิงปฏิบัติที่เน้นกระบวนการเรียนรู้และสร้างความรู้มีส่วนร่วม ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง ผ่านกิจกรรมต่างๆ ร่วมกับการใช้ข้อมูลในการประมวลผล และสะท้อนกลับสู่เกษตรกรและผู้เกี่ยวข้องอยู่เสมอ เหล่านี้ล้วนมีผลต่อการเรียนรู้และการพัฒนาด้านการผลิตและการตลาดที่ยั่งยืน

วัตถุประสงค์การศึกษา

- เพื่อทดแทนระบบการผลิตพืชผักที่ใช้สารเคมีควบคุมศัตรูพืชมาเป็นระบบการผลิตแบบปลอดภัยของเกษตรกรรายย่อยในจังหวัดเชียงใหม่
- เพื่อให้รูปแบบการจัดการกระบวนการเรียนรู้ที่สนับสนุนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของกลุ่มที่เกี่ยวข้อง
- เพื่อประเมินผลความก้าวหน้าของเกษตรกรอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตผ่านกระบวนการเรียนรู้แบบต่างๆ

วิธีการศึกษา

- ปรับใช้วิธีการ “แนวทางการเรียนรู้” (Lightfoot et al., 2001) ในการปรับวิธีคิด ค่านิยม พร้อมทั้งการวางแผน การสร้างภาคีพันธมิตร การปฏิบัติและการทบทวนบทเรียนของกลุ่มเกษตรกร
- ปรับใช้แนวทาง “โรงเรียนเกษตรกร” (Waneesorn, 2004) ที่เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติโดยผ่านกระบวนการวิเคราะห์และสร้างทางเลือกใหม่
- ใช้แปลงสาธิต และแปลงวิจัยของสถานีวิจัยเกษตรเขตชลประทาน ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตรเพื่อยั่งยืนผลสัมฤทธิ์ของการใช้แนวทางระบบนิเวศเกษตรในการออกแบบระบบการผลิตพืชผักปลอดภัย (จตุรงค์ พวงมณี และคณะ, 2005)
- จัดตั้ง “ตลาดนัดพืชผักปลอดภัย” (ประทานทิพย์ และ คณะ, 2005) เพื่อเปิดโอกาสให้เกษตรกรพบผู้บริโภค สร้างการเรียนรู้ร่วมกัน และเพิ่มทักษะด้านการจัดการด้านการผลิตและการตลาดแบบบูรณาการ

กระบวนการเรียนรู้

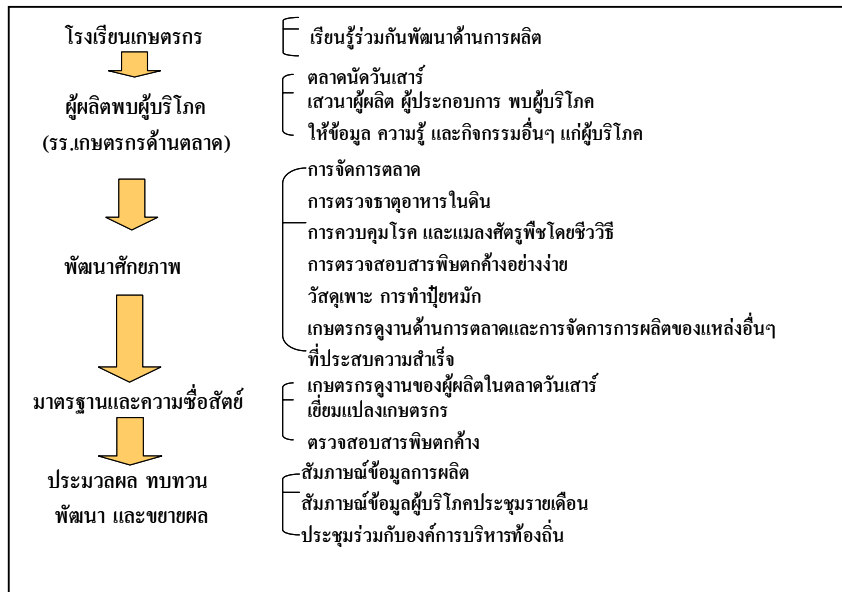
การพัฒนาการผลิตและการตลาดเกษตรปลอดภัยของเกษตรกรรายย่อย จำเป็นต้องทำร่วมกันระหว่างเกษตรกร ผู้ประกอบการ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ศวพท. ได้ใช้วิธีวิจัยชุมชนเชิงปฏิบัติเพื่อพัฒนาการผลิตและการตลาดแบบบูรณาการของพืชผักปลอดภัยสำหรับเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่ชานเมือง มาตั้งแต่ปี 2544 โดยใช้แนวทางโรงเรียนเกษตรกร เพื่อให้เกษตรกรเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงด้านการผลิตและการตลาดผ่านกิจกรรมต่างๆ (แผนภาพที่ 1)

แนวทางโรงเรียนเกษตรกรถูกใช้ใน 2 รูปแบบคือ เพื่อการพัฒนาการผลิต ซึ่งมีการเรียนรู้ในพื้นที่เพาะปลูกของเกษตรกร ส่วนการพัฒนาการตลาดนั้น เป็นการเรียนรู้ผ่าน “ผู้ผลิตพบผู้บริโภค”

ในการขยายผลการดำเนินงานในวงกว้างของระบบเกษตรปลอดภัยสาธิตนั้น ได้ใช้การแลกเปลี่ยนกันบ่อยครั้งกับฝ่ายบริหารของชุมชน เนื่องจากในการขยายผลในวงกว้างนั้นจำเป็นต้องสร้างความรู้ความเข้าใจร่วมกันในหลายฝ่าย ซึ่งหน่วยงานที่น่าจะมีบทบาทสำคัญ คือ องค์การบริหารส่วนตำบล

กิจกรรมการเรียนรู้ที่สำคัญ

- 1) การร่วมกิจกรรมเพิ่มศักยภาพการผลิต และการจัดการการตลาด ตามประเด็นที่จำเป็น
- 2) การดูงานระหว่างกลุ่มเกษตรกรเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์และตรวจสอบเป็นระยะ
- 3) การประชุมประจำเดือนเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนา
- 4) การขยายตลาดร่วมกัน
- 5) การรณรงค์ตลาดร่วมกัน
- 6) การขายผลสู่ชุมชน ผ่านฝ่ายบริหารของชุมชน

แผนภาพที่ 1 กระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรร่วมกับ ศวพค.

การปรับเปลี่ยนระบบพืชผักเป็นระบบปลอดภัย :

เกษตรกรเพียงหนึ่งราย (จากจำนวนทั้งสิ้น 13 ราย) ที่บ้านปิงน้อยที่มีความเชื่อถือในระบบเศรษฐกิจพอเพียง ได้เปลี่ยนระบบการปลูกวางตั้งเชิงเดี่ยวที่พึ่งพิงสารเคมีและพ่อค้าท้องถิ่น มาเป็นระบบพืชผักปลอดภัยที่ประกอบด้วยพืชผักหลายชนิดและได้พัฒนาทักษะการจัดจำหน่ายไปยังตลาดทางเลือกอื่นๆ ด้วยตนเอง ผลความก้าวหน้าครั้งนี้ได้ทำให้เกษตรกร 7 รายกลับเข้าร่วมกลุ่มทำการผลิตในกลางปีที่ 2

จากการร่วมพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมทั้งด้านการผลิตและการตลาดทำให้เกษตรกรในกลุ่มปิงน้อยได้เรียนรู้การจัดการ ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาและความสำเร็จของเครือข่ายเกษตรปลอดภัยแมปิงเป็นอย่างมาก

การจัดตั้งตลาดนัดวันเสาร์ :

เริ่มตั้งแต่ 21 กุมภาพันธ์ 2547 โดยคัดเลือก 10 กลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตพืชผักและผลไม้ปลอดสารพิษในจังหวัดเชียงใหม่ เป็นผลให้เกิดการขยายเป็น 18 กลุ่ม เกษตรกรบริหารจัดการกันเอง โดยคณะวิจัยติดตามเก็บข้อมูลเพื่อใช้สนับสนุนการวางแผนการผลิตและการตลาด จนกลุ่มสามารถจัดตั้งเป็น “เครือข่ายเกษตรปลอดพิษแม่ปิง”

เกษตรกรที่ผ่านกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรในระยะแรกมีปัญหาด้านตลาดค่อนข้างมากเนื่องจากผลผลิตไม่สามารถจำหน่ายผ่านระบบตลาดเดิมได้ จากลักษณะภายนอกที่ไม่ตรงตามความต้องการของคนกลางทำให้เกษตรกรต้องทำการตลาดหลายรูปแบบ โดยอาศัยการสนับสนุนจาก ศวพก. และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น จำหน่ายในหน่วยงานราชการ ฝากขายในร้านค้า MCC ขายให้กับร้านค้าสุขภาพ และการออกร้านในงานเทศกาลต่างๆ อย่างไรก็ตามตลาดเหล่านี้ไม่สามารถรองรับผลผลิตได้เต็มที่และยังไม่มีกระบวนการเรียนรู้ด้านการตลาดที่เป็นรูปธรรม จึงมีการจัดตั้งตลาดนัด “เกษตรปลอดพิษ อาหารปลอดภัย” ขึ้น โดยคณะวิจัยเป็นผู้ติดตามเก็บข้อมูลเพื่อใช้สนับสนุนการวางแผนการผลิตและการตลาด จนกลุ่มสามารถจัดตั้งเป็น “เครือข่ายเกษตรปลอดพิษแม่ปิง” ซึ่งมีการทำงานร่วมกันในหลายรูปแบบเพื่อพัฒนาศักยภาพการผลิต การตลาด และองค์กร ซึ่งในที่สุดตลาดนัดวันเสาร์ได้กลายเป็น “โรงเรียนเกษตรกรด้านการจัดการตลาด” เกษตรกรได้เรียนรู้ซึ่งกันและกัน พัฒนาคุณภาพผลิตผลและการบรรจุภัณฑ์ เลือกรสรสสินค้าสดและใหม่ตามความต้องการของผู้บริโภคซึ่งได้เกิดเป็น “ชาประจำ” กลุ่มเกษตรกรที่มีสมรรถนะสูงได้พัฒนาคุณภาพผลิตผลจนสามารถจัดส่งให้ร้านค้าจำหน่ายอาหารสุขภาพและห้างสรรพสินค้าในจังหวัดเชียงใหม่ตั้งแต่เดือนธันวาคม 2547 เป็นต้นมา (หลังจากเปิดตลาดนัดวันเสาร์ได้ 10 เดือน) (ประทานทิพย์ และคณะ, 2548)

การขายผล :

การขายผลการทำงานได้ใช้ต้นแบบจาก ศวพก. ในการพบปะแลกเปลี่ยนกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ที่สำคัญคือ องค์กรบริหารส่วนตำบล สำนักงานเทศบาล สำนักงานสาธารณสุข สำนักงานเกษตรอำเภอ สำนักงานพาณิชย์จังหวัด ซึ่งองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นหน่วยงานที่มีศักยภาพในการขยายผลสู่ชุมชน เนื่องจากมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงต่อชุมชน ทั้งนี้จากการทำงานร่วมกันได้มีบางหน่วยงานเริ่มบรรจุในแผนการพัฒนาด้านเกษตรปลอดสารพิษเข้าในนโยบายของชุมชน นอกเหนือจากนโยบายที่มาจากส่วนกลาง

สรุปผลการศึกษา

การปฏิสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรและผู้บริโภคในตลาดนัดวันเสาร์ได้สร้างการเรียนรู้ การจัดการตลาดที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันภายในกลุ่มเกษตรกรและระหว่างเกษตรกรกับผู้บริโภค

การเกิดภาคีพันธมิตรของเกษตรกร ผู้บริโภค ภาคเอกชน และสถาบันการศึกษาและวิจัยที่มีรูปแบบการติดตามงาน วิเคราะห์ ทบทวน และแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ได้ช่วยคลี่คลายความขัดแย้งและสร้างความมั่นใจกับแนวทางการผลิตที่อิงปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ความก้าวหน้าของกลุ่มและเครือข่ายได้กลายเป็นต้นแบบสำหรับการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่นให้กับองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ที่ได้บรรจุระบบเกษตรปลอดสารพิษในแผนปฏิบัติการตำบล โดยผ่านกระบวนการทำงานร่วมกันหลายภาคส่วน (multistakeholder processes)

เอกสารอ้างอิง

- จตุรงค์ และคณะ. 2548. "การออกแบบระบบการผลิตผักปลอดสารพิษอย่างยั่งยืนในพื้นที่เกษตรชานเมือง" รายงานการสัมมนาวิชาการระบบเกษตรแห่งชาติ ครั้งที่ 3 วันที่ 9-11 พฤศจิกายน 2547. เชียงใหม่.
- ประทานทิพย์ และคณะ. 2548. "ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภคเพื่อพัฒนาการผลิตและการตลาดเกษตรปลอดพิษ" รายงานการสัมมนาวิชาการระบบเกษตรแห่งชาติ ครั้งที่ 3 วันที่ 9-11 พฤศจิกายน 2547. เชียงใหม่.
- Lightfoot et al. 2001. "A learning approach to community agroecosystem management" In Flora, C. ed. "Interactions Between Agroecosystems and Rural Communities" CRC Press New York.
- Waneesorn, C. 2004. Application of Farmer Field School Approach for Pesticide-free Vegetable Production in Peri-urban Agricultural Systems. M.S. Thesis (Agricultural Systems), Chiang Mai University.